

CELADET ALÎ BEDIR-XAN

.....

Celadet Bedir-Xan nevyê mîr Bedir-Xan paşa û kurê Emîn Alî bû. Bedir-Xan paşa bi xwe, ji malbata Ezîzan bû. Piştî hilweşîna dewleta Zengî, hikimdariya Cizîra Botan kete destê Ezîzan. Bedir-Xan paşa di 18 saliya xwe da (sala 1821) bû mîrê Cizîra Botan. Di sala 1842-an da wî piraniya Kurdistanê ji zordariya karbidestên osmanî rizgar kiri bû. Di sala 1848-an da, leşkerê osmanî zora hêzên Bedir-Xan paşa birin. Bi vî awayî Tirkan emareta kurdî ya dawîn, emareta Botan jî hilweşandin.(26)

Gelek kurên Bedir-Xan paşa di warê rewşenbîrî û welatparêziyê da, xebateke giring kirine. Ev in çend nimûne:

— Serhildana Kurên Bedir-Xan paşa Osman û Husên Kenan (1879) û di pêra, Serhildana Medhet û Emîn Alî Bedir-Xan di sala 1889-an da.(26)

— Derxistina rojnameya kurdî ya pêşîn: Di 22 yê Nîsana 1898 an da, Medhet Bedir-Xan rojnameya kurdî ya pêşîn "Kurdistan" bi kurdî û tirkî, li Qahîrê derxist. Sala 1900, birayê Medhet, Evdirehman, Kurdistan li Cinêv û Folkston derxist. Sureya Bedir-Xan jî, ew li Stenbolê (piştî îlankirina meşrûtiyetê) û di pêra, li Qahîrê- di zamanê Şerê Cîhanê yê Yekemîn da.(27)

— Komelên welatparêzî: Emîn Alî Bedir-Xan yek ji sazkerên "Komela Hevkarî û Pêşketina Kurdistan", 19.9.1908, "Komela Pêşketina Kurdistan", 1918 û "Komela Vêkxistina Civakî", bû. Gelek Bedir-Xaniyên din jî endamên wan komelan bûn(28). Celadet Bedir-Xan bi xwe jî endamê vê komela dawî bû.

Gelek çavkaniyên ku behsa Bedir-Xaniyan dikin, didin xuyakirin ku, Celadet li Stenbolê, di (26.4.1893) da hatiye dinê(29). Karbidestên osmanî rê nedidana Bedir-Xaniyan ku biçine Kurdistanê. Lewra Emîn Alî, mamoste, mitrib, çîrokbêj ... hd. ji Cezîra Botan tanîn Stenbolê, da ku danûstandina wan digel welêt, ziman û adetên kurdî her geş bimîne. Rast e, Celadet, ne li Kurdistanê mezin bûye, lê ew di heyameke kurdistanî da xwedî bûye.(30)

Emîn Alî beg Hakimê ceza bû. Ew her heyamekê li bajarekî ji bajarên dewleta osmanî yên wek Ekka, Nablus, Salonîk û Edirne, dima. Lewra Celadet jî li dibistanên gelek welatan xwendiyê. Ji dibistanê pê ve, bavê wî mamosteyên xisûsî yên zimanên yûnanî, farişî, firensî û rûsî, jê ra tanîn malê. Zimanên erebî û tirkî wî di dibistanan da, hîn kirine.(31)

Di Şerê Cîhanê yê Yekemîn da, herdu bira, Celadet û Kamiran, bûne serbaz (zabit). Celadet digel ordiya osmanî ya Qefqasê û Kamiran digel a Belqanê, çûne şer.(31)

Di sala 1919-an da berî ku peymanê "Sèvre" di navbera impratoriya osmanî û Hevalbendan da bête morkirin, Celadet û Kamiran Bedir-Xan, Ekrem Cemîl paşa û mêcerê inglîzî Nowel, ji bo naskirina daxwaz û dîtinên miletê kurd, çûne Kurdistanê. Vê serdana welêt, fikra danîna elfabeyeke latînî-kurdî xistiye serê Celadet Bedir-Xan:

"Di sala 1919 de, me da bû çiyayên Meletyê. Em keti bûn nav eşîra Reşîwan. Mêcer Nowel(ingilîzek) jî digel me bû. Mêcer zarê nîvro dizanî bû, dixebitî ko hînî zarê bakur bibe, û ji xwe re her tişt dini-vîsandin. Min jî hin medhelok, stran û çîrok berhev dikirin. Carinan me li nivîsarên xwe çavên xwe digerandin, dixwendin û diedilandin. Min bala xwe dida Mêcer, bi biêvkirineke biyanî, lê bê dişwarî destnivîsa xwe dixwend. Lê belê ez, heta ko min (û, 9) ji (o, 9) û (î, 5) ji (ê, 5) h.p. derdixistin, diketim ber hezar dişwarî. Ma çiman?. . Ji ber ko mêcer bi herfên latînî, lê min bi herfên erebî dinivîsandin. Ser vê yekê, di cih de min qerara xwe da û ji xwe re bi herfên latînî elfabêyek lêkanî. Êdin min bikariya destnivîsa xwe paş hezar salî jî bê dişwarî û weke xwe bixwînim, ji ber ko her deng cihê cihê li ser kaxezê dihat sekinandin."(32)

Ji ber vê yekê, Celadet dest bi danîna elfabeyeke latînî-kurdî kiriye. Ji ber ku tîpên elfabeya latînî tenê 26 in, wî hin tîpên hevedudanî wek (ou, ch, ai. . . hp). bi kar anîne. Lê paşê, Celadet ew tîpên hevedudanî bi tîpine serxwe ji elfabeya yûnanî û rûsî guhartine. Bi vî awayî, tîpên wê elfabê bûne 36.

Sala 1922-an, dema Kemalîstan fermana kuştina gelek welatparêzên kurd deranî bûn, navê Emîn Alî Bedir-Xan tevî hersê kurên wî: Sureya, Celadet û Kamuran jî, di wê fermanê da hebû. Lewra wan bi lez, Tirkiyê bi cih hiştin. Emîn Alî tevî Sureya çûn Misirê, Celadet û Kamiran jî çûn Elmanya(33). Li Elmanya jî, elfabeya kurdî ji bîra Celadet neçû bû:

"Sala 1924 a de, li Elmanyayê min careke din çavê xwe li elfabeya xwe gerand, hûr lê mêze kir û mideke xweş li ser xebitîm. Min bala xwe dida û didît ko ev sê texlît herf qenc li hev ne dihatin, herfên yûnanî û rûsî yekrengîya elfabêyê xirab dikirin. Jû pê ve tê de du herf hebûn ko ji me re ne gerek bûn. Ji lewra min elfabeya xwe ji nû ve senifand: Herfên zêde jê avêtin, hin herfên latînî bilindek li

wan bar kirin û di şûna herfên yûnanî û rûsî de êxistin. Bi vî awayî elfabêke bi sih û çar herfan û yekreng hate pê.”(32)

Celadet lîsansa huqûqê qedand û di sala 1925-an da, vegeriya Misirê. Hîngê Suraya gelekî nexweş keti bû. Kamuran li Elmanya ma û doktora tamam kir. Celedet pir li Misirê nama, ew hat nik apê xwe Xelîl Ramî yê ku hîngê li Libnanê bû.(34)

Şoreşa Şêx Seîd di sala 1925-an da, ji bo daxwaza mafên gelê kurd, dest pê kir. Lê ji kêmhaziriyê û ji ber hin sebebên din, ew şoreş serdest nebû.

Di sala 1927-an da, gelek hêz, komele û welatparêzên kurd, Komela ”Xwêbûn” saz kirin. Celadet jî, yek ji sazkerên wê komelê bû(35). Xwêbûnê xwe ji şoreşeke mezin ra amade dikir. Bi vî awayî, şoreşa Agrî, bi serokatiya Ihsan Nûrî paşa, di sala 1930 da, dest pê kir. Tirkan ew şoreş jî, bi hovîtî pelçiqandin.

Kurdistan bi vî awayî, di nav pênc salan da, du caran hate wêran kirin û sewitandin, bi sed hezaran Kurd hatine kuştin û ji welêt bidûrxistin, bi hezaran welatparêzên kurd welat bi cih hêştin û derbasî perçeyên Kurdistanê ên din bûn.

Dr. Ehmed Nafiz û birayê xwe Nûredîn Zaza jî, hîngê ji wan kesên ku neçar bûbûn welêt berdin û derbasî Sûriyê bin bûn. Dr. Nûredîn Zaza li ser nîrên wê demê holê dinivîse:

”Piştî ku, bi arîkariya Kurdên Şamê, Firensizan bext da me û rê ji me re vekir ku em li Sûriyê bimînin, em jî ji Helebê çûn Şamê.....

Gava em hatin Şamê, mevanên Elî Axa, li ba xwe ji me re cî peyda kirin û bi dilxweşiyeke mezin em hewandin.....

Heçî mêvanên derve, ji min û brayê min pêve, ji van peyan pêkhatibûn: Mîr Celadet Bedir-Xan, Qedrî, Ekrem û Mihemed Cemîl paşa û Hemzeyê Miksî. Ev hemî, bi Haco û zaroyên wî ve, endamên Civata Xwêbûnê bûn. Berî hatina me Sûriyê bi çend mehan, gava Ihsan Nûrî paşa li Axrî şerê Tirkan dikir, evan jî hilgirtibû ser xwe ku ji aliyê Sûriyê êrişî Tirkîyê bikin û bavêjine ser bajarên Mêrdîn, Mîdyat, Diyarbekir, Urfa û hin din. Lê ji ber kêmhaziriyê, nedikarîn karê xwe bibine serî û bi şûnde vegeyriyabûn. Firensizan jî, bo xatirê Tirkan, ew girtibûn, ji sînor bi dûr xistibûn û ew anîbûn Şamê.

Herwekî armanca wan bi cî nehatibû û rê li ber tevgera wan a siyasî hatibû girtin, peyva van camêran, hîngê, ji her tiştî bêtir, li

ser pirsên çandî û nemaze li ser xwendin û nivîsandina zimanê kurmancî bû. Her êvar gava mezela rûniştinê dihate dagirtin, bi kêfxweşîyeke mezin, min guhdariya dan û standin û temaşeya pevçûnawana dikir. Celadet Bedir-Xan, elfabeke kurdî, bi tîpên latînî, pêk tanî û dil dikir ku bi van kovarekê derêxe. Ekrem Cemîl paşa, Hemzeyê Miksî û hinekên din tê de pir kêmasî didîtin û bi hişkî lê radi-bûn. Lê herwekî rehetî Celadet bi gelek zimana dizanî, pir li Ewriya mabû, bi ser de jî zor zîrek, bi hiş û huner bû, bala xwe dida rexne û gotinên xelkê û dixebitî ku şaşiyên xwe binase, elfabeya xwe li gora dengên zimên pêk bîne û li gor şîwe û zaravayên têvel rêz û dûzanên bingehîn derêxe. Ew ji zû da li vî tiştî hûr dibû, lê li Şamê ev karê ha, bûbû mijûlahiya wî ya hergavî.”(36)

Belê, Hawar zaroka wê rewşa dijwar bû, stêrka wê ezmanê reş û tarî bû. Hîngê gelek rewşenbîrên kurd xweş bîrbiri bûn ku, rizgarkirina welêt û millet bi hevghihan û xebata çend malmezin, şêx, axa û rewşenbîran naçe serî. Bê hişyarbûna gel, bê zanîn û xwenasîn, ev karê giring û pîroz, tu havilên hêja nade. Tevî nîrên wê demê yên dijwar û tehil, tevî perîşanî û destengiyê, tevî ku çoyê Firensizan di ser serê Kurdan ra, her diçû û dihat, Hawar ji bo belavkirina hişyarî û zanîne di nav gelê kurd da, bê west xebitiye.

Celadet pir ziman dizanîn, gelekî geriya bû, çanda gelek miletan baş nas dikir. Wî ew zanîna xwe bi temamî, tenê ji bo xizmeta ziman û çanda kurdî bi kar anîye. Ji roja ku hatiye Sûriyê û heta roja ku çûye rehma Xwedê, ji bo vê armanca bilind, xebateke bê west kiriye. Celadet çîrok, çîrçîrok, destan, methelok û stranên kurdî kom dikirin. Ew bi danîna bingehên rêzmana kurdî mijûl dibû. Wî nivîsar, folklor, qeydeyên elfabê û rêzmana kurdî werdigerandin firensizî. Celadet nivîsarên rengareng ji zimanên biyanî werdigerandin kurmancî û nivîsarên ku dihatin ji Hawarê ra, rast dikirin û ji çapê ra amade dikirin.

Ji navê xwe pê ve, Celadet bi çend navên din jî nivîsarên xwe belav dikirin:

Herekol Azîzan, Xweyîyê Hawarê, Hawar, Stranvan, Stranvanê Hawarê, Bavê Cemşîd, Bavê Cemşîd û Sînem-Xan(37).

Di herdu jimarên Hawarê yên pêşîn da, nivîsarên Celadet bê nav in.

Di ber karê Hawarê ra, Celadet gelek kitêbên hêja jî nivîsîne. Hinek ji wan di nav kitêbên (Kitêbxana Hawarê) da hatine belavkirin. Eserên Celadet yên wekî din ev in:

— Doza Kurdî: Ev kitêb di sala 1930 da, bi firensizî hatiye belavkirin. Nivîskar navekekî nehîni(Dr. Bileç Şêrkoh) ji xwe ra daniye. Paşê ew kitêb bi erebî

jî, bi navê "El-Qediyye-l-Kurdiyye" li Qahîrê hatiye çapkirin. Dîroknivîsê kurd Dr. Kemal Mezher dibêje ku nivîskarê wê Celadet Bedir-Xan bû.(38)

Doza Kurdî bi navê "Belavoka Komela Xwêbûn a pêncan" hatiye belavkirin. Çapa kitêbê ya erebî ji 113 rûpelan pêk hatiye.

— Dema rojhilatnasê firensî Roger Lescot, di salên 1941-1944 an da li Şamê bû, ew û Celadet bi hev ra xebitîne ku rêzmana kurdî ya ku berê C. B. di Hawarê da belav kiri bû, firehtir bikin û di şiklê kitêbekê da -bi firensîzî- bidin çapkirin. Lê berî qedandina vê xebata hêja, R. L. vegeriye Firensa. Di sala 1970 da wî ew kitêba giranbiha daye çapê. Birê kitêbê yê dawî(syntax, hevoksazî, ristesazî) xebata R. Lescot ye.(39)

— Celadet destnivîsa ferhengekî Kurdî-Firensî jî amade kiri bû, lê hê ew neda bû çapê. Rewşen xanimê ew destnivîs, sala 1971-an, pêşkeşî "Ekadêmiya Kurdî" ya Bexdadê kiriye.(40)

KOVARA RONAHÎ

Di yekê Nîsana 1942-an da, Celadet Bedir-Xan dest bi derxistina kovara "Ronahî" kiriye. Ronahî birek ji Hawarê -birê wênekirî- bû. Jimarên wê yên pêşîn bi wêne û nûçeyên Şerê Cîhanê yê Diwemîn hatine dagirtin. Lê piştî çend jîmaran, para edebiyat û folklorê kurdî jî, her ferehtir dibû. Ronahî piştî girtina Hawarê jî her derdiket. Jimara Hawarê ya paşîn di 15-yê tebaxa 1943-an da derketiye. Jimara Ronahiyê ya dawî (28) di Adara 1945-an da, derketiye. Lê mixabin, bi tu awayî, sebebên rawestandîna an girtina wan kovaran nehati-ne ravekirin.

Di dawîya jimara 24-an da, Hawarê nameyeke vekirî, "Name bo lawanî kurd le Îraqa" ji xortên Kurdîstana Îraqê ra, belav kiriye. Di wê nivîsarê da, Hawar dide xuyakirin ku, karbidestên Îngilîz nema rê dane Hawarê, ku li Îraqê bête belavkirin. Di wê nivîsarê bi xwe da, Hawar dide zanîn ku nivîsar û şîirên xortên Kurdîstana Îraqê, wek berê(heta jimarên 15-16) nagehine kovarê û ew ji wan hêvî dike, ku ew Hawarê ji nivîsar û şîirên xwe bêpar nehêlin û dest bi dest digel Hawarê ji bo xizmeta ziman û çanda kurdî bixebitin.

Baweriya Dr. N. Zaza ev e:

"Di sala 1941 an da, Îngilîz ketibûn Sûriyê û dixwestin Kurdan bi aliyê xwe da bikişînin û ji bo tirsandina Tirkan, navbera xwe bi wan re xweş bikin. Ji lewre rê dan ku ji Bêrût û ji Ammanê kurmancî û soranî bêne weşandin û ku Hawar jî, ji nû ve bête derêxistin."(41)